

Overzicht van de belangrijkste lijnvormige landschapselementen in Nederland

door Jan de Vrieze

I. Veekerende I.l.e.

Meidoornhagen

Heggen die hoofdzakelijk uit meidoorns bestaan waren vroeger zeer algemeen langs de grote rivieren. In de beschutting van soms meters hoge doornstruiken zijn vaak ook andere houtsoorten aan te treffen zoals Hondсроos, Sleedoorn, Wegedoorn, Vlier, Spaanse aak, Veldiep, Kardinaalsmuts, Es, Kruisbes, Gelderse roos, Rode kornoelje, Wilde liguster; en lianen als Hop, Bitterzoet, Heggerank, clematis en Wilde kamperfoelie. De meidoornhagen staan meestal op natuurlijke of kunstmatige gradiënten. In de uiterwaard van de IJssel nabij Voorst vinden we nog een betrekkelijk gaaf stukje heggenlandschap. Ook langs de Waal en de Nederrijn zijn nog resten van heggenlandschappen (heggen langs de Maas worden apart besproken). Ook buiten de rivieruiterwaarden zijn er nog meidoornhagen, zoals onder andere in de streek tussen Doesburg en Zevenaar. De heggen hebben tot aan de komst van het prikkeldraad dienst gedaan als veekering, markering van eigendommen en de leverantie van brandhout. Soms werd een bepaalde vlechttechniek toegepast om de ondoordringbaarheid te vergroten. Geknotte eiken, essen en wilgen in de haag leverden geriefhout. Meidoornhagen zijn van zeer grote betekenis voor vogels. De belangrijkste soorten zijn Heggemus, Kneu en Grasmus en bij de aanwezigheid van knotten ook holenbroeders als Steenuil en Gekraagde roodstaart.

Maasheggen

Maasheggen zijn opmerkelijk doordat ze niet zoals de meeste meidoornhagen groeien op hoogtgradiënten, maar op een tamelijk vlakke bodem. Daarnaast zijn ze over het algemeen zeer oud (soms meer dan 250 jaar) en opvallend rijk aan andere houtsoorten zoals Wegedoorn, Kardinaalsmuts, Spaanse aak, Hazelaar en dergelijke en lianen, zoals clematis, Hop en Heggerank. Kenmerkende kruiden zijn Gevlekte aronskelk, Dolle kervel, Gewoon nagelkruid, Kruisbladwalstro, Robertskruid, Drienerfmuur, Bosandoorn,

Steenuil (dia: Jos Korenromp).

Dagkoekoeksbloem en Groot warkruid. De heggen zijn te vinden op de kalkarme Maasuitervwaarden, vooral in het zogenaamde Maasheggengebied in de omgeving van Boxmeer. Ook elders langs de Maas komen nog restjes voor van de eens zo grote rijkdom aan heggen, zoals ten zuiden van Velddriel, bij Grave en plaatselijk bovenstrooms van Vierlingsbeek. De traditionele functies van de Maasheggen waren veekering, eigendomsmarkering en de leverantie van brandhout. Knotteiken en knotessen leverden geriefhout. Tot voor ± 1920 is er eeuwenlang intensief onderhoud gepleegd in de vorm van vlechten en snoeien. Waar het Maasheggenlandschap nog een aaneengesloten karakter heeft, zoals in de omgeving van Boxmeer, is het van zeer grote avifaunistische waarde. Een grote soortenrijkdom, vooral van de zangvogels gaat er samen met hoge dichtheden van de populaties (o.a. Heggemus, Grasmus, Tjiftjaf, Braamsluiper en Steenuil).

Scheerheggen

Dit zijn lage meidoornheggen (ca. 1,20 m) die zeer intensief worden onderhouden. Vroeger gebeurde dit met de hand, maar tegenwoordig gaat dit veelal machinaal. Ze komen onder andere voor op de lössgronden in Limburg, in de Betuwe, langs de IJssel en plaatselijk rondom oude landgoederen.

Meidoornhagen in Zeeland

De meidoornheggen op de oudlandgebieden van Zeeland zijn althans voor een groot deel ontstaan uit natuurlijke opslag op de taluds van sloten. Ze hadden en hebben primair geen veekerende functie. In vergelijking met de Maasheggen komen er veel minder andere struiksoorten in voor en ontbreken de knotten en opgaande bomen bijna geheel. De meidoorns zijn tamelijk jong; vaak jonger dan 40 jaar. Maar er zijn ook uitschieters naar boven van 150 jaar. Ook in Zeeland vonden we vroeger echte heggenlandschappen. Resten hiervan kunnen we nog aantreffen tussen Capelle en Wemeldinge aan de hoge rand van de Capelse Moer en de Goesse Poel.

Ook de Zeeuwse heggen zijn van groot belang voor zangvogels. De populatiedichtheden zijn in veel gevallen nog groter dan in het Maasheggengebied, al is de soortenrijkdom wat minder groot als gevolg van het ontbreken van holtevormende oude bomen en knotten. De belangrijkste soorten zijn Heggemus, Winterkoning, Fitis, Kneu en Tuinfluiter.

Houtwallen rondom bouwland

Rond essen en kampen in het zuiden en oosten van ons land zijn wallen aangelegd die als voornaamste functie hadden het vee dat in de bossen vrij rondliep van de akkers te houden. Daarnaast dienden ze als eigendomsmarkering en voor de leverantie van geriefhout. Ze bestaan uit een gegraven greppel met daarnaast een wal van de uit de greppel vrijgekomen aarde. Het hoogteverschil tussen greppelbodem en waltop bedraagt soms enkele meters. Het geheel is 2 à 4 meter breed.

Om zijn taak zo goed mogelijk te vervullen werd de wal zo steil mogelijk gemaakt en aan de bovenzijde beplant met struiken. We kunnen er onder andere Zomereik, berk, Vuilboom, Lijsterbes, Ratelpopulier en meidoorn op aantreffen. Het vee werd gehoed in de bossen en in de nazomer op de stoppel op het bouwland. Zodoende deed de houtwal ook wel dienst om vee op het bouwland te houden.

Wildwallen

Waar essen en kampen aan wildrijk bos grensden hadden de wallen tevens tot taak het grofwild van het bouwland weg te houden. Wildwallen zijn daarom breder dan 'gewone' houtwallen (10 à 12 m) en bestaan vaak uit twee parallel lopende wallen met daarlangs en daartussen totaal drie greppels. Als er slechts één greppel is, dan loopt deze aan de bedreigde zijde. Soms werden wildwallen aangelegd om het wild ten behoeve van de jacht binnen een boscomplex te houden. Door de grotere breedte van de wildwal heersen er in het midden van de wal bijzondere omstandigheden voor wat betreft lichtintensiteit en microklimaat. Dit heeft vooral gevolgen voor de kruidenondergroei. We kunnen er soorten aantreffen als Veelbloemige salomonszegel, Rankende helmbloem en Dalkruid. Kenmerkende vogelsoorten van hout- en wildwallen zijn Grasmus, Tuinfluiter, Geelgors en Braamsluiper. In oudere en meer uitgegroeide houtwallen ook nog Spotvogel en Nachtegaal.

Houtwallen in weidegebieden

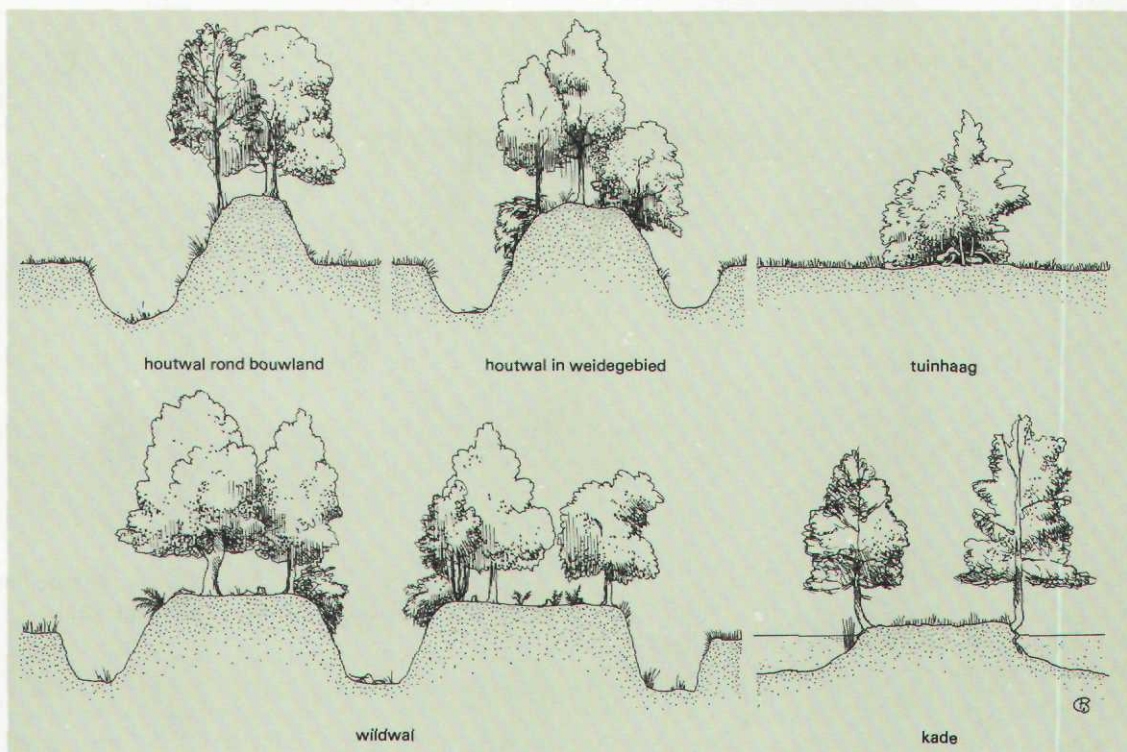
In weidegebieden waar sloten in de zomermaanden niet gegarandeerd waterhoudend waren, waren houtwallen nodig als veekering. Dit type wal is in het algemeen niet meer dan enkele meters breed en aan weerszijden voorzien van een diepe greppel. We vinden ze in weidegebieden op de overgang naar de hoger gelegen zandgronden in het oosten en zuiden van ons land. Vele dateren uit de tijd van de verdeling van de markegronden in de vorige eeuw. De begroeiing wordt gekenmerkt door Zomereik, berk, Lijsterbes, Ratelpopulier, meidoorn, Geoorde wilg, Grauwe wilg en els. Kenmerkende vogelsoorten zijn Winterkoning, Fitis, Tuinfluiter, Grasmus, Braamsluiper, Kneu en Heggemus.

Tuunwallen

Dit zijn wallen van gras- of heideplaggen die op Texel dienst doen als veekering. Soms zijn ze begroeid of zijn er aan de bovenzijde staken in gestoken om de veekerende functie te verbeteren. Elders in Nederland, o.a. in Gaasterland en in het Gooi, komen vergelijkbare wallen voor.

Tuunhagen

Veekeringen in Zuid-Limburg, gemaakt van palen en dode takken. Later zijn meidoorns en andere struiken hier spontaan tussen gaan groeien. Dit gaat soms zo ver dat van de oorspronkelijke tuinhaag niet veel meer te zien is.

Enkele doorsneden van strookvormige begroeiingen (tek.: F. Siemensma).

II. Niet-veeherende l.l.e.

Elzenhagen

Overbekend is de moderne variant van de elzenhaag als windbeschutting rondom boomgaarden en dergelijke. Maar wat ons het meest interesseert zijn de elzenhagen die deel uitmaken van oude verkavelingspatronen. Voorbeelden van kleinschalige landschappen met elzenhagen zijn onder andere te vinden in Sprang-Capelle, in de omgeving van Staphorst in Zuidwest-Drenthe en de zogenaamde Elzemeten in de kop van Schouwen. Het betreffen hier opstrekverkavelingen in voormalige veengebieden. De elzen staan op de randen van watervoerende sloten en werden meestal gekapt als knotelzen of geëxploiteerd als hakhout op stoven. Ze beschermden de sloten tegen intrappen door het vee, verhinderden het dichtgroeien van de sloten door overschaduwning en leverden ten slotte brand- en geriefhout. Vergelijkbare landschappen met elzenhagen vinden we onder andere ook nog in de omgeving van Veenwouden (F.), ten zuiden van Elburg, 't Goor bij Aalten en in het Utrechtse Plassengebied.

De zaden van de elzen zijn een belangrijke voedselbron voor onder andere Sijzen en Putters,

terwijl Fitis, Tjiftjaf en Matkop profiteren van de insectenrijkdom. Oude en hoog uitgegroeide hagen bieden broedgelegenheid aan onder andere Houtduif, Tortelduif, Turkse tortel, Ekster, Zwarte kraai, Ransuil en Torenvalk.

Zanglijster en Grote lijster prefereren de heggen die vaak gesnoeid zijn als broedplaats, terwijl diverse soorten mezen hiervoor de half vermolmden stronken uitkiezen.

Landweren

Dit zijn wallen of wallen met grachten die in de Middeleeuwen dienst gedaan hebben als militaire verdediging. Ze zijn te vergelijken met wildwallen, maar meestal hoger. Min of meer verwant zijn de vele oude stadswallen in ons land (bijvoorbeeld die van Hulst en Heusden) die vaak zeer mooi begroeid zijn. Soms is er natuurlijke opslag van meidoorns.

Sirubben

Eikenhakstroken in Drenthe. Ze dienden vooral ter leverantie van geriefhout. Het vermoeden be-

staat dat het overblijfselen zijn van wat eens oerbos geweest is.

Schurvelingen

Op Goeree (Zuid-Holland) werd in het verleden het duinzand dat op de akker gestoven was, aan de randen op wallen gezet. Deze wallen zijn begroeid geraakt en soms beplant met zwaar geboomte van populier of eik.

Stuifwallen

Deze komen voor op de grens van sterk afgeplagde en daardoor stuivende heidevelden en bouwlanden in het oosten en zuiden van ons land. Ze zijn nu hier en daar nog terug te vinden aan de oost- en noordzijde van de nu nog actieve stuifzandgebieden. (Drunense Duinen, Kootwijker Zand). Zo'n wal, ook wel zandgraaf genoemd werd nooit ineens gekapt, om altijd nog bescherming te behouden tegen het stuifzand dat de akkers dreigde te overstuiven. Stuifwallen zijn veelal begroeid met eikehakhout, berk of Grove den en kunnen plaatselijk een hoogteverschil van wel 10 meter bereiken met de aangrenzende akker.

Graften

Bodemtrappen die de lösshellingen in Zuid-Limburg verdelen in terrassen. Graften gaan erosie van de bodem tegen. Dikwijls zijn ze begroeid geraakt, onder andere met meidoorn. Op vlakkere hellingen is soms sprake van een veekerende haag.

Houtwalbeken

Onder andere in Twente en in de Achterhoek stromen beken die omzoomd zijn met opgaande begroeiingen. De overschaduwning door dit beekbegeleidend loofbos voorkomt de overmatige groei van waterplanten. Soms worden oude kunstmatige waterloopjes aan één of twee zijden gemarkeerd door wallen van de grond die bij het graven is vrijgekomen. Deze kunnen zeer rijk met allerlei soorten struiken begroeid zijn.

Houtkaden

Oude binnenwaterkeringen of polderkaden in het Utrechts-Zuidhollandse veenweidegebied. Ze zijn meestal met hakhout begroeid. De andere naam voor deze kaden: landscheidingen, geeft aan dat ze tevens dienden als eigendomsgrens.

III. Nieuwe vormen van l.l.e.

Ook de moderne techniek zorgt voor lijnvormige structuren in het landschap. Hierbij valt te denken aan wegen, kanalen, dijken, ontwateringssloten enz. Helaas kunnen we bij aanleg en beheer van deze 'lijnen' weinig herkennen van de voorwaarden voor de mogelijkheid voor een gevarieerd en rijk natuurlijk milieu zoals beschreven in het voorafgaande hoofdstuk (afwisseling in de ruimte; onveranderlijkheid in de tijd; schaarste aan meststoffen; aanwezigheid van gradiënten). Niettemin zijn er wel degelijk mogelijkheden om bij de aanleg van bijvoorbeeld geluidswallen, bermstroken en oevers van watergangen rekening te houden met deze voorwaarden. Dit wordt wel eens aangeduid met de term 'natuurbouw'. Het kan nooit het enorme verlies van heggen en houtwallen in de laatste jaren goedmaken, maar als we een en ander zijn tijd gunnen, kan het nageslacht wellicht profiteren van de rijkdom aan natuur die zich hier dan hopelijk heeft kunnen ontwikkelen. Er zijn nog vele andere vormen van lijnvormige begroeiingen, waarvan het discutabel is of we ze mogen onderbrengen onder de noemer heggen en houtwallen. Om er enkele te noemen: rijen van geknotte wilgen, elzen, populieren, essen of eiken; oude dijken en kaden die door hun hoge ouderdom begroeid zijn met een bijzondere vegetatie; stroken van hakhout; oudere aanplanten langs wegen en dergelijke.

Dan bestaat er ten slotte nog zoiets als ligusterhaag. Een groeisel van de Japanse- of haagliguster dat in de meeste gevallen uiterst minutieus gesnoeid en geknipt wordt. We vinden dit type rondom het overgrote deel van de Nederlandse tuinen en tuintjes. Ik zou er vanaf deze plaats voor willen pleiten dat bij de aanleg van heggen rondom tuinen niet meer zo vanzelfsprekend gekozen wordt voor de Japanse liguster, of erger nog, Zuurbes (*Berberis*), maar ook eens wordt gedacht aan van oorsprong inheemse soorten zoals meidoorn en Haagbeuk. Dergelijke heggen bieden aanzienlijk meer broed- en schuilgelegenheid voor vele zangvogels en geven het stedelijk milieu een meer natuurlijk karakter.

Adres van de schrijver:

Dit artikel is gedeeltelijk ontleend aan het overzicht in 'Het Vogeljaar' 27(5) van dezelfde auteur.